

UOT 159.9

Münəvvər İsmayıl qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi

ÜNSİYYƏTİN YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNƏ PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Мунаввар Исмаил гызы Мамедова
старший преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ОБЩЕНИЯ НА ПОДРОСТКОВУЮ ЛИЧНОСТЬ

Munavvar Ismayil Mammadova
senior lecturer of the department of Educational psychology at the
Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL IMPACT OF COMMUNICATION ON ADOLESCENT PERSONALITY

Xülasə. Elmi məqalədə müəllif tərəfindən yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin rolu açıqlanır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, pedaqoji ünsiyyət və müəllim-şagird münasibətləri bütün təlim-tərbiyə sisteminin əsas vasitəsi olduğu kimi yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün də vacib amildir. Əsl pedaqoji ünsiyyət həmişə şagirddə pozitiv "Mən" konsepsiyasının formalaşmasına, onun özünə, öz qüvvəsinə və potensialına inamın inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş olur. Məqalədə pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin parametrləri ardıcılıqla və sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: ünsiyyət, fəaliyyət, münasibət, davranış, psixoloji konsepsiyalar

Резюме. В научной статье автор объясняет роль общения и взаимоотношений в развитии личности подростка. Автор справедливо отмечает, что педагогическое общение и отношения учитель-ученик являются основным средством всей воспитательной системы, а также важным фактором развития и формирования личности подростка. Истинное педагогическое общение всегда направлено на формирование у учащегося положительной концепции «Я», развития уверенности в себе, в своих силах и возможностях. В статье последовательно и системно рассмотрены параметры педагогического взаимодействия.

Ключевые слова: общение, деятельность, отношение, поведение, психологические концепции

Summary. In a scientific article, the author explains the role of communication and relationships in the development of a teenager's personality. The author rightly notes that pedagogical communication and teacher-student relations are the main means of the entire educational system, as well as an important factor in the development and formation of a teenager's personality. True pedagogical communication is always aimed at the formation of a student's positive concept of "I", the development of self-confidence, one's strengths and capabilities. The article consistently and systematically considers the parameters of pedagogical interaction.

Key words: communication, activity, attitude, behavior, psychological concepts

Ünsiyyət psixologiyasında mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdən biri yeniyetməlik yaş dövründə ünsiyyətlə fəaliyyətin vəhdəti məsələsidir. Bir çox psixoloqların fikrincə, ünsiyyət və fəaliyyət vəhdət təşkil edir.

Ünsiyyətin fəaliyyətlə vəhdəti faktı psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinə istinad edən bütün psixoloqlar tərəfindən qəbul olunur, lakin bu əlaqənin xarakteri müxtəlif şəkildə başa düşülür. Bəzən fəaliyyət və ünsiyyətə yanaşı şkil-

də mövcud olan proses kimi deyil, insanın sosial mövcudluğunun, onun həyat tərzinin iki tərəfi kimi baxırlar. Başqa bir halda ünsiyyəti fəaliyyətin müəyyən sahəsi kimi başa düşürlər. Bəzi alimlər ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi növü kimi şərh edirlər.

Psixoloqlar belə bir fikri əsaslandırırırlar ki, ünsiyyətin köməyi ilə yeniyetmənin fəaliyyəti təşkil olunur. Ünsiyyətə girən tərəflər arasında birgə fəaliyyət planının tərtibi onların hər birindən fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini bilməyi, obyektin spesifikasiyasını, öz imkanlarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Ünsiyyətin bu prosesə daxil olması onun iştirakçılarının "razılıq" və ya "narazılıq" həyata keçirmələrinə imkan verir. Bütün qeyd olunanlar ünsiyyət və fəaliyyətin bir-biri ilə üzvü şəkildə vəhdət təşkil etdiyini söyləməyə imkan verir.

Yeniyetməlik yaş dövründə nəzərə çarpan mühüm psixoloji xüsusiyyətlərdən biri də şagirdlərin sosial-psixoloji ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətə səy göstərməsidir. Yeniyetmənin yoldaşları ilə ünsiyyəti getdikcə genişlənir və möhkəmlənir. Lakin ünsiyyətin pozulması halları baş verdikdə bu, yeniyetməyə böyük sarsıntı gətirir, yoldaşlarının ona soyuq münasibəti onun üçün ən ağır cəzaya çevrilir. Bu yaşda yoldaşlıqda sadıqlıq, doğruluq, müsbət qarşılıqlı münasibətlər kimi keyfiyyətlər aparıcı olur. Yeniyetmə üçün yoldaşlarla ünsiyyət önəmlidir, onların münasibətləri pis olanda və yaxud alınmadıqda çox məyus olur, bunu öz faciələri kimi qəbul edirlər. Yeniyetmələr tək qalmaqdan qorxduqları üçün yoldaşları ilə münasibətləri nizamda saxlamağa çalışırlar.

Yeniyetmə qızların və oğlanların ünsiyyətində əsas yer tutan onların bir-birilə sirlərini bölüşməsidir. Şəxsi məsələlərin məzmunu dərinləşdikcə, yeniyetmədə sirr etibar edə biləcəyi dostla tələbat yaranır. Buna uyğun olaraq yeniyetmənin təsəvvüründə "dost qayğıkeş olmalıdır", "bir-birini başa düşməlidir, inanmalı və etibar etməlidir" kimi fikirlər yaranır. Yeniyetmənin dostları ilə ünsiyyəti onların mühakimə obyektinə çevrilir. Onlar dostlarının hərəkətlərini öz davranış və hərəkətləri ilə müqayisə edir, təhlil edir və səbəbini araşdırır. Bunun nəticəsində yeniyetmənin özü və yoldaşları haqda təsəvvürləri genişlənməmiş olur.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranışı hələ ambivalent xarakter daşıyır: onlar həm bir-birilə maraqlanırlar, həm də onlar arasında seçicilik formalaşır [1, s. 329].

Ümumi nəticələr göstərir ki, yeniyetməlik dövründə həmyaşıdlarla ünsiyyət onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır və onların psixologiyasına mühüm təsir göstərir. Yoldaşlar onlar üçün nümunəyə çevrilir, onlar bir-birlərinə fəal psixoloji təsir göstərir, bir-birlərini tərbiyə edirlər.

Yeniyetmə oğlan və qızların istər məktəb, istərsə də məktəbdənkənar ünsiyyətdə söhbət əsas yer tutur. Psixologiyada onun iki növünü fərqləndirirlər. Birinci növ söhbətlərə yeniyetmələrin bir-birlərinə müxtəlif sahələri əhatə edən yeni fakt və xəbərlər haqqında məlumat verdikləri söhbətlər aiddir. İkinci növ söhbətlərə isə onların planları, arzuları, gələcək haqqında düşüncələri, öz yoldaşlarının münasibətləri, hərəkət və keyfiyyətləri, uşaqların qarşılıqlı münasibətləri, sinifdə və ya tanış uşaqlarla baş vermiş hadisələr, özlərinin xüsusi münasibətləri haqqında söhbətlər daxildir. Onlar: a/ ayrı-ayrı oğlan və qızların keyfiyyətləri haqqındakı təəssüratlarını bir-biri ilə bölüşür; b/ oğlanlarla qızların qarşılıqlı münasibətlərini və sinfin sevgi macəralarını təhlil edir; c) müşahidə etdikləri seksual səhnələr / konkret hadisə, açıq-saçıq şəkillər, kinofilmlər / haqqında bir-birlərinə məlumat verir; ç/ cinsi həyatın sirləri haqqında söhbət edirlər.

İkinci növ söhbətlər həm rəfiqə qızların, həm dost oğlanların ünsiyyətində olduqca mühüm yer tutur. Onların çoxlu şəxsi sirləri məhz birbaşa bu sahə ilə əlaqədardır. Belə sirlərin məzmunu müxtəlif olsa da onların mənası həmişə eyni olmuşdur - bu dost oğlanlardan və rəfiqə qızlardan hər biri və ikisi üçün nə isə şəxsi, subyektiv cəhətdən mühümdür.

T.B. Draqunova bu məsələni izah edərək yazırdı ki, qızların bu sirləri onların bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərinə, oğlanlarla münasibətlərinə, bununla əlaqədar təəssüratlarına, eləcə də cinsi yetişmə ilə əlaqədar olaraq nisbətən intim fikir və təəssüratlar aiddir. Oğlanların sirləri də öz məzmununa görə qızların sirlərinə çox oxşayır. Həmin sirlər də onların bir-biri ilə və qızlarla qarşılıqlı münasibətlərinə, yaşlıların qarşılıqlı münasibətlərinin intim cəhətlərinə və yaşlı-

ların davranışının bəzi cəhətlərini uşaqların təqlid etməsi təşəbbüsünə aiddir.

Şəxsi məsələlərin məzmunu genişlənilib dərinləşdikcə yeniyetmədə sirr etibar edilə biləcək dostla tələbat əmələ gəlir. Bu əsasda da yeniyetmədə dostluq münasibətlərinə xüsusi tələblər yaranmağa başlayır. Onun fikrincə, dostlar bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə səmimi, həssas, qayğıkeş olmalı, bir-birlərini başa düşməli, bir-birinin sirrini qoruyub saxlamağı bacarmalıdırlar.

Yaxın yoldaşın dostla çevrilməsi çox çətin prosesdir. O, dostla ünsiyyətin yeniyetmə üçün zəruri tələbatla çevrilməsi ilə bağlıdır: yeniyetmə oğlan və ya qızın həyatının belə vaxtlarında həmin tələbatı başqa bir həmyaşdı təmin edə bilmir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə yeniyetmənin dostluğu emosional xarakter daşıyır və dostlar arasındakı şəxsi münasibətlərin səviyyəsini ifadə edən müxtəlif emosional halətlərlə müşayiət olunur.

Yaxın yoldaş və dostla ünsiyyət yeniyetmənin mühakimələrinin xüsusi obyektinə çevrilir. O, dostunun davranış və rəftarını özünün davranış və rəftarı ilə müqayisə edir, onun ayrı-ayrı hərəkətlərini təhlil edib səbəbini araşdırır, Yoldaşlıq məəcəlləsi baxımından onun etik məzmununu nəzərdən keçirib qiymətləndirir. Həmin prosesdə yeniyetmənin yoldaşlarının və özünün şəxsiyyəti haqqında təsəvvürlərini zənginləşir, onlara və özünə verdiyi qiymətlər dəyişir. O ya dostu bağışlamır, dostluq əlaqələrini kəsir, ya da ona yeni tələblər verir. Bu o deməkdir ki, yeniyetmələr bir-birinə fəal münasibət bəsləyirlər: onlar nəinki özlərinin, həm də yaxın yoldaş və dostlarının nöqsanlarını islah etməyə çalışır, daha doğrusu, bir-birlərini əslində tərbiyə edirlər. Həmin zəmində də yeniyetmədə yeni və çox mühüm xüsusiyyət-başqa adama təsir göstərmək cəhdi əmələ gəlir ki, bu da onun ictimai fəallığını ifadə etməklə yanaşı, həm də yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin yeni xarakter kəsb etdiyini, yaşlılara məxsus normalar əsasında qurulduğunu göstərir.

Pedaqoji ünsiyyət və müəllim-şagird münasibətləri bütün təlim-tərbiyə sisteminin əsas vasitəsi olduğu kimi yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün də vacib amildir. Əsl pedaqoji ünsiyyət həmişə şagirdə pozitiv "Mən" konsepsiyasının formalaşdırılmasına, özünə, öz qüvvəsinə, öz potensialına inamın inkişaf

etdirilməsinə yönəlmiş olur. Yeniyetmənin şəxsiyyətinə pozitiv münasibət pedaqoji ünsiyyətin mühüm elementidir. pedaqoji praktikadakı müxtəlif yeni yanaşmalar da psixoloji nöqteyi-nəzərdən "subyekt-obyekt" sistemindən "subyekt-subyekt" sisteminə keçilməsi ilə əlaqədardır.

Ünsiyyət öz-özlüyündə şəxsiyyətlərin bir-birini qarşılıqlı olaraq dərk etməsi prosesidir. Müəllim sinfə girən andan onun şəxsiyyəti ilə şagirdlərin şəxsiyyətinin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri başlayır. Qarşılıqlı əlaqə prosesində tərəflərdən hər biri ünsiyyət vasitəsi ilə digərini öyrənməyə, qavramağa cəhd göstərir. Buna görə də, pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi əsas etibarı ilə şagird şəxsiyyətinin müəllim tərəfindən nə dərəcədə tam və adekvat qavranılmasından asılıdır.

Psixoloq A.K. Markovanın qabiliyyətlərə aid tərtib etdiyi "10 qrup" konsepsiyasında müxtəlif kommunikativ vəzifələri yerinə yetirməyə imkan verən, yüksək ünsiyyət səviyyəsinə nail olmağa kömək edən üsullardan bəhs edilir. Ünsiyyətdə psixoloji təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması və ünsiyyət tərəfdaşının daxili ehtiyatını reallaşdırmaq; ünsiyyətdə başqasının mövqeyini anlamağı bacarmaq, onun şəxsiyyətinə maraq göstərmək, inkişafını istiqamətləndirmək, davranışındakı ən incə dəyişikliklərə görə onun daxili vəziyyətini duymaq və anlamaq; natiqlik üsullarına və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə yiyələnmək; şagird mövqeyində durmaq bacarığı, şagirdlə ünsiyyətdə inam atmosferi yaratmaq (şagird özünü tam dəyərli şəxsiyyət kimi hiss etməlidir) həmin konsepsiyanın kommunikasiyaya aid başlıca elementləridir [4, s. 197].

S.V. Kondratyevin işləyib hazırladığı "Dərsdə müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili" modelində pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin aşağıdakı parametrləri və onların hər birinin xarakteristikası müəyyən edilmişdir:

1) müəllim tərəfindən qarşıya məqsəd qoyulması; şagirdlərlə qabaqcadan müzakirə etmək, onlarla birlikdə hazırlamaq, onları müstəqil hazırlamağa təşviq etmək yolu ilə;

2) şagirdlər tərəfindən qarşıya məqsəd qoyulması, müəllim tərəfindən qoyulmuş məqsədi müzakirəsiz qəbul etmək, müzakirə etmək, müəllimin formalaşdırdığı məqsədlə özlərinin niyyətləri arasında kompromis axtarmaq üçün

müəllimlə qarşılıqlı əlaqəyə girmək, dərsin məqsədini müstəqil irəli sürmək;

3) müəllimin şagirdlərin şüuruna təsiri: nitq ünsiyyəti vasitəsi ilə verbal təsirin müxtəlif formaları ilə (izahat, informasiya xarakterli söhbət, suallar verilməsi, problemlə situasiyaların həllini nəzərdə tutan evristik söhbət, eyni problem üzrə müxtəlif nöqtəyi-nəzərlərin toqquşmasını təşviq edən disput) həyata keçirilir;

4) müəllimin şagirdlərin qeyri-iradi şüuruna təsiri: qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi ilə akustik-linqvistik (səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığı, yüksəkliyi, tembr, ahəngi), ekstralingvistik (pauza, təbəssüm, gülüş, öskürək, köks ötürmə) və vizual (əllərin, başın hərəkəti, yerləş, üzün və gözün ifadəsi, duruş, boy-buxun, baxışın istiqaməti, vizual əlaqə) yolla həyata keçirilir;

5) şagirdlərin müəllimin şüuruna təsiri: həm öz-özünə törənən, həm də məqsədyönlü xarakter daşıya bilər. Şagirdlər dərstdə müəllimdən təcili həllini tələb edən problem xarakterli pedaqoji situasiya yarada bilərlər (məsələn, sinif dər-sə hazır deyildir) Bu zaman müəllimin şüuruna nitq ünsiyyəti vasitəsi ilə (hər iki tərəfin sual-cavabı) təsir göstərilir. Dərstdə ümumi müzakirə üçün şagirdlər tərəfindən anlaşılmaq məsələlərin irəli sürdüyü situasiya da mümkündür;

6) şagirdlərin müəllimin qeyri-iradi şüuruna təsiri qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman müəllimdə neqativ, passiv, pozitiv emosional vəziyyətlər yarana bilər. Müəllimə aydın təzahür edən emosional təsir göstərməyə də bilər;

7) qarşılıqlı əlaqə üçün müəllim tərəfindən ustanovka yaradılması: pedaqoji qarşılıqlı əlaqə motivasiyasının strategiyasını müəyyənləşdirir. Bu strategiya avtoritar (müəllim öz məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmişdir və tez-tez şagirdlərin buna mane olan cəhdlərini boğur), psevdohumanist (müəllim pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni

qurarkən əsasən şagirdlərin marağını nəzərə alır), liberal (müəllim şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən öz məqsədi ilə onların məqsədi arasında kompromis tapmağa cəhd göstərir) və integrativ (müəllim təkcə şagirdlərin tələbatını ödəməyə yönəlməmişdir, eyni zamanda onların şəxsiyyətinin inkişafı üçün sosial situasiya yaradır) ola bilər;

8) ünsiyyətin xarakteri: müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı verbal əlaqəsi vasitəsilə gerçəkləşir. Bu qarşılıqlı əlaqədə həm tətəflərdən birinin monoloqu, həm də növbəli monoloq üstünlük təşkil edə bilər, dialoq və poliloq da mümkündür. Ünsiyyət həm frontal, həm diatik xarakter daşıya bilər. Birinci halda müəllim bütün siniflə, ikinci halda isə ayrı-ayrı şagirdlərlə ünsiyyətə girir;

9) parsial qiymətləndirmə: tədris materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə, həmçinin şagirdlərə, yaxud da ayrı-ayrılıqda hər bir şagirdə müəllimin münasibətini müəyyən edir. Bu qiymətləndirmə üç tipdə ola bilər: qiymətin olmaması (yaxud tam olmaması), mənfi qiymət (məzəmmət, töhmət, notasiya, sarkazm), müsbət qiymət (tərif, təqdir, ruhlandırma, razılıq) [3].

Beləliklə, ünsiyyət yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasının ən mühüm amillərindən və onun sosial təşəkkülünün vacib şərtlərindəndir. Həmyaşdları ilə ünsiyyət yeniyetmələrə bu sahədə öz potensiallarını müəyyən etməyə imkan verir.

Problemin aktuallığı. Məqalədə ünsiyyətin yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün də vacib amil olması, yeniyetmənin öz potensialına inamının artmasında həmyaşdları ilə qarşılıqlı əlaqənin və təsirin olması zəruriliyi göstərilir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə həmyaşdları ilə ünsiyyətin yeniyetmə şəxsiyyətinə göstərdiyi psixoloji təsir sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva H. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu. -Bakı.: -2009
2. Кондратьева С.В. Типические особенности педагогического взаимодействия // Вопросы психологии. -2004, № 4/
3. Маркова А.О. Психология труда учителя. -М.: -1996. -308с.

E-mail: sehran61@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova

psixol.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.